

BİBLİYOGRAFYA :

Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân*, I, 202-203; II, 390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 276 vd., 326; VIII, 29, 68, 101-102; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, 26-264, 275, 310, 315-316; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 171-178; A. Huici-Miranda, *Historia politica del imperio almohade*, Tetuán 1956-57; H. R. Idris, *La Berbérie orientale sous les zirides*, Paris 1962; a.m.f., "Hammâdids", *EP* (İng.), III, 137-139; L. Golvin, *Recherches archéologiques à la Qal'a des Banû Hammâd*, Paris 1965; Muhammed Vülid Dâdâh, *Mefhûmü'l-mülk fi'l-Mağrib*, Beyrut 1977, s. 91-95; Abdurrahman el-Cilâfî, *Târîhu'l-Cezâ'iri'l-âam*, Beyrut 1400/1980, I, 275-302; Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-Mağrib fi'l-âsri'l-İslâmî*, İskenderiye 1982, s. 597-599; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), II, 271; Jamil M. Abun-nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 68-71; Abdülhalîm Üveys, *Devletü Benî Hammâd: şafha râ'î'a mine't-târîhi'l-Cezâ'iri*, Kahire 1411/1991; Yahyâ Bû Azîz, "Melâmîh 'an kal'ati Benî Hammâd ve'd-devleti'l-Hammâdiyye ve Bîcâye", *eş-Şekâfe*, VI, Cezâyir 1976-77, s. 15-21; G. Yver, "Bîcâye", *IA*, II, 597-599; G. Marçais, "Bîdjâya", *EP* (İng.), I, 1204-1206; Michael Brett, "Zirids", *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1989, XII, 744-745; İbrâhim Harekât, "Bîcâye", *DIA*, VI, 128.

MEHMET ÖZDEMİR

HAMMAM

(bk. HAMAM).

HAMMER-PURGSTALL,
Joseph Freiherr von
(1774-1856)Osmanlı tarihine dair
eserleriyle tanınan
Avusturyalı şarkiyatçı.

Graz'da vilâyet idaresinde görevli önemli bir memurun oğlu olarak dünyaya geldi. Hammer'ın soyadı ailesinin Prens Eugen'in yanındaki hizmetiyle ilgilidir. Von Purgstall soyadı ise bu ailenin kendisini evlât edinmesi sebebiyle sonradan alınmıştır. Hayatı için başlıca kaynak, mektuplaşmalarını da ihtiva eden kendi kaleminden çıkan hâtıralarıdır (*Erinnerungen aus meinem Leben 1774-1852*, Wien-Leipzig 1940; bunun için A. Popek bir düzeltme ve ek yayımlamıştır, Wien 1942). 1789'da Viyana'da Orientalische Akademie'ye giren Hammer, burada tercüman (dil oğlanı) olarak yetiştirilmek üzere on yıl tahsil gördü. 1799'da İstanbul'a diplomatik görevle tercüman olarak gönderildi. 1802'de Baron Stürmer'in maiyetinde sefâret sekreteri oldu. Bu uzun ikamet Hammer'e Osmanlı Devleti'ni ve Mısır'

tanıma (1800 yılı başları), yaşayan dille temas ve birçok eser toplama imkânı verdi. Bugün Österreichische Nationalbibliothek'te çok zengin bir koleksiyonun varlığı bu dönemin ürünüdür. Bu koleksiyonda sadece Türkçe, Farsça, Arapça eserler değil aynı zamanda eski Mısır papirüsleri ve eski Şark yazılı kaynakları da toplanmıştır. Hammer Mısır'da binbir gece masallarının metinlerini gördü ve bunlardan daha sonra Almanca'ya çeviriler yaptı. Mısır'a, Fransa'nın bu ülkeyi boşalttığı Arış Antlaşması (24 Ocak 1800) üzerine diplomatik bir gözlem göreviyle gitmiş, bu seyahati âdetâ bir ilmi tesbit ve eser toplama gezisi haline çevirmiştir.

İstanbul'daki ikameti, 7 Mayıs 1806'da Boğdan'da Yaş şehrine Avusturya konsolosu olarak tayiniyle son buldu; bir daha İstanbul'a ve Şark ülkelerine dönemedi. Bir yıl içinde diplomatik mesleği sona erdi ve bundan sonra tercümanlık göreviyle kaldığı Viyana'da nâdiren resmî gezilerle Avrupa merkezlerine çıktı. Bu uzun Viyana ikameti verimli çalışma ile geçen bir dönem oldu ve baştercümanlığa kadar yükseldi. İstanbul ve Boğazlar üzerine kaleme aldığı iki ciltlik rehberi (*Constantinopolis und der Bosphorus*, Pesth 1822) önemli olmakla birlikte bazı hataları da vardır. Hâfız divanını Almanca'ya tercüme ederek uyandırdığı yankıyı Bâkî divanını kısmen çevirip bastırıldığında (1825) sağladığı söylenemez. Viyana'ya döndükten sonra Doğu'ya bir daha gitmemekle birlikte şarkiyatçılarla temasını sürdürdü. Aslında bu muhitleri etkileyecek Doğu dünyası hakkında önemli bir bilgi ve görgü birikimine sahipti. Viyana'da dış işleri danışmanı olduğu sırada 1807'de Arşidüşes Maria Louise refakatinde Paris'e gitti. Burada önemli araştırmalar yaptı, Fransa'nın tanınmış şarkiyatçı zümresiyle yakın temas kurdu. XIX. yüzyılın başlarında Fransa'da Şark

tetkikleri diğer yerlere göre daha parlak durumda idi ve "şarkiyat" terimi gerçek anlamını burada bulmuştu. Hammer Paris'te arşiv ve kütüphaneleri kullandığı gibi onu beğenen ve kendisini de çok etkileyecek olan devrin ünlü Fransız şarkiyatçısı Silvestre de Sacy ile tanıştı. 1814'te saray tercümanı olarak "Hofrat" rütbesi aldı. 1817'de İstanbul'daki elçiliğe tayinini istediye de Metternich bu talebi geri çevirdi. Metternich, çok takdir ettiği Hammer'in diplomatik ziyade araştırma ile meşgul olmasını istiyordu. Onun bu isabetli teşhisi sonraları Friedrich Engels'in dahi takdir ettiği bir tarihçinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Hammer 1835'te Purgstall ailesine vâris oldu ve "Freiherr" unvanını aldı. Uzun gayretleri sonunda 1847'de Bilimler Akademisi'nde Şark Şubesi'nin kurulmasını sağladı ve başkan oldu. Burada neşriyat ve tebliğleriyle etkin faaliyette bulundu. XIX. yüzyılın bütün ünlü tarihçileri gibi o da çok sayıda ciltler halinde telif ve tercüme eserler ortaya koydu. Bu uzun araştırmaları ile sadece Osmanlı Devleti'nin ve Doğu'nun tarihçiliğinde yeni bir dönem başlatmakla kalmadı; İran, Türk ve Arap edebiyatlarından yaptığı çevirilerle Goethe başta olmak üzere Alman edebiyatını da etkiledi ve yeni bir ilham kaynağının doğmasına sebep oldu. Hareketli ilmi hayatını, Metternich'le bazan uzlaşma, bazan da çatışmalarını, devrin atmosferini 1850'lerde çekildiği Heinfeld Şatosu'nda kaleme aldığı hâtıralarında anlatmaktadır. 23 Kasım 1856'da Viyana'da öldü. O yıl Osmanlı Devleti Paris Kongresi'yle yeni bir döneme giriyordu. Ancak Hammer, 1774-1856 arasındaki Osmanlı Devleti'nin hareketli tarihi üzerine hemen hiçbir şey söylememiştir.

İlmi Faaliyetleri ve Eserleri. Hammer'ın, eskimiş olmakla beraber halen aşılamaayan en önemli eseri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar gelen, Almanca olarak kaleme aldığı *Geschichte des Osmanischen Reiches* adındaki tarihidir (GOR, I-X, Pesth 1827-1835). Fransızca tercümesi Hellert-Dochez tarafından gerçekleştirilen eserin (*Histoire de l'empire ottoman*, I-XVIII, Paris 1835-1844) önemli bir kısmı, bu tercümeden Mehmed Atâ Bey tarafından bazı notlar ilâvesiyle Türkçe'ye çevrilmiştir (*Devlet-i Osmâniyye Târîhi*, I-X, İstanbul 1329-1337, XI. cilt, 1947'de hazırlanmıştır). Hammer'in eseri, bir Avrupalı'nın Şark vekâyi'nâmeleri

Joseph
Freiherr
von Hammer-
Purgstall

ve edebî el yazmalarından geniş ölçüde faydalanarak kaleme aldığı ilk büyük sentez sayılabilir. Avrupa arşivlerini de araştırarak birlikte (bu konuda asıl çalışma Zinkeisen'e aittir) Arap, Fars ve Türk kaynaklarını geniş ölçüde kullanan Hammer Osmanlı tarihini yazarken yalnız bu kaynaklara dayanmış, Balkan Slavları'nın ve Bizans'ın tarihine ait kaynaklara yeterince temas etmemiş, hatta bu alandaki araştırmaların varlığını bile zaman zaman unutmuştur. Eserinin Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilâtına ait bölümlerinde bu zaaf açıkça görülmektedir. Eser Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile başlar ve I. cildi İstanbul'un fethine kadar gelir (1300-1453). II. cilt, I. Selim'in (1520), III. cilt II. Selim'in (1574) ölümüne, IV. cilt I. Mustafa'nın ikinci defa hal'ine (1623), V. cilt Köprülü Mehmed Paşa'nın sadâretine (1656), VI. cilt Karlofça Antlaşması'na (1699), VII. cilt Belgrad Antlaşması'na (1736), VIII. cilt Küçük Kaynarca Antlaşması'na (1774) kadar geçen olayları içine alır. IX. ciltte hâtime kısmı ve bazı mütalaalar bulunur. X. cilt çeşitli tablolara, listelere, bibliyografya ve kronolojiye ayrılmıştır. Gerek planında gerekse önem verilen olaylarda Avusturya tarihi ve yorumunun bir yerde kaçınılmaz olarak ağırlık kazandığı eserde müellifin yer yer ön-

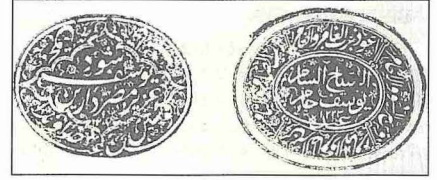
Hammer'in *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* adlı eserinin I. cildinin kapak sayfası

yargılı değerlendirmeler yaptığı ve bazı hatalara düştüğü görülmektedir. Mesele Fâtilh Sultan Mehmed kan dökücü, gaddar, yeniçeriler ise yağmacı olarak tasvir edilir. Bununla birlikte IX ve X. ciltler içinde yer alan teşkilâtla ilgili terimler, bibliyografya, kronolojik bilgiler, bu alanda daha sistemli ve muhtevali kitaplar çıkıncaya kadar çok sık kullanılmıştır. Ayrıca eserde bulunan Avrupa arşiv ve kaynaklarıyla ilgili bilgilere de hâlâ zaman zaman başvurulmaktadır.

İslâm Doğu dilleri ve tarihiyle uğraşanlar içinde Hammer'in aynı zamanda faal bir teşkilâtçı ve uygulamacı olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti'ndeki diplomatik görevi bittikten sonra Viyana'da sadece incelemelerde bulunmadı, bu konuda öğretim ve yayın yapmak üzere teşkilât kurmak için de çaba gösterdi ve hâmis Kont Wenzeslaus von Rzewusky'nin malî desteğiyle Şark'ı Sevenler Cemiyeti'ni kurdu. Burada *Fundgruben der Orients* adlı yayında Doğu tarihi ve dilleriyle ilgili makale ve bilhassa tercüme ve tenkitli basımlar yer almaktaydı. Bu yayının alt başlığını Bakara sûresinin 115. âyetinin bir bölümü oluşturuyordu (Gottes ist Orient und Gottes ist Okcident "Şark ve garp Allah'ındır"). Bu dergide savunulduğu gibi Viyana'da Arapça yanında İslâm dünyasının diğer iki önemli dili Farsça ve Türkçe'nin eğitimine de akademik kurumlarda yer verdi (bu yayın organının müdürecatı için bk. Fück, s. 158-166).

Osmanlı seyahatnâmelerini Avrupa'ya ilk tanıtan tarihçi Hammer olmuştur. Evliya Çelebi'nin eserinin İstanbul'dan bahseden ilk cildi ile II. cildinin bir kısmını *Narrative of Travels in Europe-Asia and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi* adıyla İngilizce'ye çevirmiş ve 1834 tarihinde bir önsöz yazdığı bu tercümesi yayımlanmıştır (I-II, London 1846-1850). Osmanlı topraklarında yaptığı seyahatlerine dair notlarını ise daha önce neşretmiştir (*Topographische Ansichten einer Reise in die Levante*, Wien 1811). Bu eser, tarihî topografya ve Doğu coğrafyası için önemli olup içinde harita ve resimler de bulunmaktadır. Ayrıca Kont Rzewusky'nin kütüphanesinde bulunan Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ* nüshasının Rumeli ve Bosna kısımlarını *Rumeli und Bosna, Geographisch beschrieben von Mustafa ben Abdalla Haddschî Chalfa* adıyla Almanca'ya çevirmiştir (Wien 1812). Hammer'in özel-

Hammer-Purgstall'in kütüphanesindeki kitaplarda bulunan mühürler

likle kendi seyahatlerini anlatan eserlerinde Türk aleyhtarı duygu ve tasvirlerin yer aldığı ve bu yüzden hatalı hükümlerin bulunduğu belirtilmektedir (Eyice, XLVI/183, s. 535-550).

Hammer'in tercümeleri kendisi daha hayatta iken tenkit ve münakaşa konusu olmuştur. En önemli tenkitler Friedrich von Diez, Osmanlı tetkiklerinde uzmanlar öncesi dönemin son önemli temsilcisi Schlottmann, August Pfizer ve Gustav Weil'den gelmiştir. Ünlü Bizans uzmanı Fallmerayer ise Hammer'i savunmak için Schlottmann'la sert bir tartışmaya girmiştir (Fallmerayer, s. 403).

Hammer'in *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* (I-IV, Pesth 1836-1838) adlı eseri aslında bir Osmanlı şairleri biyografisidir. Müellif, eserinin ilk cildinin sağ tarafında iç kapağa Osmanlıca olarak kitabının adını *Câmi-i Mehâsin-i Zurefâ-yı Ehlü'z-zevk ve'l-irfân fi terâcim-i şuarâ-yı Devlet-i Âl-i Osmân*, kendi adını da Yûsuf Hammer Purgstall diye göstermiştir. Daha sonraki üç sayfada II. Mahmud'un tuğrası ile Hammer'in yazdığı mesnevi şeklinde yirmi iki beyitlik bir tarih manzumesi yer almaktadır. Kitabın diğer yüzünde Almanca olarak eserin Sultan Mahmud'a ithaf edildiği saygılı bir ifadeyle belirtilmiş ve tarih manzumesi de yine nazmen Almanca'ya çevrilerek konmuştur. Ayrıca Müzzemmil sûresinin içinde "tezkire" kelimesi geçen 19. âyeti ve Goethe'nin *West-oestlicher Divan*'ından bir kıta epigraf olarak ilâve edilmiştir. Hammer bu eserinde başlıca şuarâ tezkirelerini bir araya getirerek kronolojik sırayla şairlerin kısa hayat hikâyelerini yazmış ve her birinden seçilmiş bazı şiirleri nazmen Almanca'ya çevirmiştir. Böylece eserin dört cildinde, başlangıçtan 1250 (1834) yılına kadar gelen ve tezkirelerle benzer kaynaklarda adları geçen 2200 şair yer

Hammer'in *Des osmanischen Reichs* (I-II, Wien 1815) adlı eserinin tipkibasımının kapak sayfası

almıştır. Hammer, şairler hakkında bilgi verirken tezkirelerden aktardıklarını herhangi bir tenkide tâbi tutmamış, dolayısıyla onlardaki hataları aynen nakletmiştir. Eserin tamamını Türkçe'ye çevirmeye, yanlışlarını düzelterip ilâveler yaparak 5000 civarında şairin biyografisini ihtiva edecek bir külliyyat haline getirmeye niyet eden Mehmed Sirâceddin, sadece IV. ciltteki bir kısım şairlerin hayat hikâyelerine yeni bilgiler eklemekle yetinmiştir (*Mecma-ı Şuarâ ve Tezkire-i Üdebâ*, İstanbul 1325). Mehmed Sirâceddin, eserinin mukaddimesinde Hammer'in Osmanlı tarihini yazarken Osmanlılar'ı henüz tanımadığını, onlara dair menfî hükümler ve yanlış bilgiler verdiğini, daha sonra Osmanlılar'ı yakından tanıyınca bu tezkiresinde haklarında daha saygılı bir dil kullandığını söyler. Hammer'in Sâlim ve Safâî'ye kadar yazılmış tezkirelerden faydalandığını, daha sonrası için sadece Subhî, İzzî, Vâsıf gibi bazı müelliflerin tarihleriyle *Takvîm-i Vekâyî*'deki bilgilerle yetinmiş olduğunu da ilâve eder (Mehmed Sirâceddin'in bu eseri bir inceleme ile birlikte yayımlanmıştır; bk. bibl.). Hammer'in bu kitabı, sonraları E. J. W. Gibb

gibi bir edebiyat tarihi şöretinin *A History of Ottoman Poetry* adlı eserinde küçümsemekten kurtulamamıştır. Gibb, onun meselâ şair Lâmiî hakkındaki övgüsünü abartılı bulmuş ve Avusturyalı bilginin çalışkan bir mütercim olmaktan öteye geçemediğini ileri sürmüştür (bu çeviri tartışmaları için bk. Kreiser, s. 309-321).

Bütün bu noksanlara rağmen Hammer el atılmayan sahalara, yayınlara ve hacimli çalışmanın adamı olarak Alman dili ülkelerinin şarkiyatında verimli bir dönemin öncüsü sayılmayı hak etmiştir. Yukarıda zikredilenler dışında Kırım hanları tarihi (*Geschichte der Chane der Krim, unter Osmanischer Herrschaft*, Wien 1856), Osmanlı Devleti'nin idarî tarihi (*Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I-II, Wien 1815) ve İlhanlılar tarihi (*Geschichte der Ilchane*, I-II, Darmstadt 1841-1843), Vassâf tarihi çevirisi (*Geschichte Vassaf's persisch Herausgegeben und deutsch Übersetzt*, Wien 1856), Hâfız divanının Almanca çevirisi (*Der Diwan von Mohammed Schemseddin Hafiz*, Stuttgart-Tübingen 1812) ve daha o zaman İngilizce ve Fransızca'ya çevrilen Haşhaşîler üzerine kaleme aldığı monografi (*Geschichte de Assassinen aus Morgenländischen Quellen*, Tübingen-Stuttgart 1818) gibi eserleri içeren mesai yanında ilk defa Rusya tarihini ve Rus Devleti'nin menşeiini Şark kaynaklarına dayalı olarak ele almıştır (*Sur les origines russes*, St. Petersburg 1827).

Makalelerinden bazıları da kendisinin geniş vukuf ve mesaisini göstermeye kâfidir. Araplar'da at ("Das Pferd bei den Arabern", *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaft*, Wien Philosophisch-historische Classe 6 [1855], s. 211-246; 7 [1856], s. 147-204), deve üzerine ("Über das Kamel", *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen*, X [Wien 1853], s. 312 vd.; XI [1854], s. 3-5), müslümanlarda tılsım ("Über die Talismane der muslimen", *Fundgruben des Orients*, IV [1814], s. 155-164) başlıklı yazıları ile İstanbul'da son yıllarda basılan eserleri ("Bericht über die in den Letzten Jahren 1845, 46, 47 und 48 zu Constantinopel gedruckten und lithographierten Werke", *Sitzungsberichte*, III [Wien 1849], s. 126-137) ve İran matbaasını konu alan yazıları ("Persische Typographie und Literatur", *Ausland*, X [1837], s. 605-628) bugün dahi canlılığını korumaktadır. Hammer'in makaleleri *Wiener Jahrbücher*, *Journal Asiatique* ve *Fundgruben des*

Orients adlı dergilerde yayımlanmıştır. Bu değişik çalışmalar, Zemahşerî'den *Ef-vâku'z-zehab*'i (Wien 1835), Gazzâlî'den *Eyyühe'l-veled*'i (Wien 1838) Almanca'ya çevirmeye ve Arapça metinleriyle neşre kadar ulaşmıştır. Çünkü Hammer, bu dünyayı ve uygarlığı tarihçiden şaire ve pedagojik mefhumlara kadar merak edip tanıtmak gibi bir anlayışa sahipti.

Joseph Hammer'le Avusturya şarkiyatçılığı Türkiyat safhasına geçmiş ve önceleri devlet dairelerinde tercüme için yetiştirilen elemanlar, bir nesil sonra Türk tarih ve medeniyetinin uzmanı olarak faaliyet göstermeye başlamışlardır. Ancak Hammer Türk dili ve tarihinin ilk Avrupalı uzmanı değildir. Onun Doğu şiiiri çevirilerinin Friedrich Rückert (ö. 1866) decesinde ustalığa ulaştığı söylenemez. Ne var ki Hammer İslâm dünyasına uzman olarak giren bir yabancısıdır. Arap-Fars dillerine, Doğu tarihine ve Türklük'le ilgili dünyaya girmiş, hemen her alana el atmıştır; üstelik Hammer her şeyden önce kendi dilini çok iyi kullanan, Almanca'nın nesir ve nazım alanında bir ustasıdır. Bu özelliğiyle Şark dilleri edebiyatlarına hakkını vererek bunları Almanca'ya çevirmiş, eserlerinde kaynakları oldukça dikkatli ve geniş biçimde kullanabilmiştir. Goethe'den Hegel'e Almanca konuşan dünyanın aydın ve bilgin muhitinin ilgisini ve saygısını kazanan Hammer parlak üslûpla Almanca'ya çevirdiği İran edebiyatı, özellikle de 1812-1813'te çevirdiği Hâfız divanı o vakte kadar görülmedik bir olay haline gelmiş ve Alman dili ülkelerinin edebiyat ve fikir dünyasını etkilemiştir. XIX. yüzyılın birçok müellifi gibi olağan üstü bir çalışma ile kaleme aldığı eserler ve tercümeleri boşlukları doldurmuş olup bunlardan bazıları hâlâ yayımlanmamıştır. Hammer eserlerinden dolayı Avrupa aydınlarının övgüsünü kazanmış, 1819'da Goethe, Avrupa'da büyük yankı uyandıran *West-oestlicher Divan* adlı eserinin hâşiyelerinde onu methetmiştir. 1853'te XIX. yüzyılın bir başka ünlü düşünürü ve politikacısı Friedrich Engels, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi ve halkı hakkında hiçbir sağlam bilgiye sahip olmadıklarını, bu ülkede hizmet gören diplomatlar arasında saygıdeğer tek kişinin Hammer olduğunu yazıyordu (*New York Daily Tribune*, 15 Nisan 1853). Bizans araştırmalarının bilimsel öncülerinden J. Ph. Fallmerayer ise Hammer'den yeni bir ilmin kurucusu olarak bahsetmektedir.

Hammer'in bir özelliği, üç Şark dili yanında yaşayan önemli Batı dillerini, Yunanca ve Latince dahil on kadar dili çok iyi bilmesi, konuşması ve yazabilmesidir. Türkçe'yi rahat konuşur ve yazar, Arapça'yı okur ve konuşabilirdi; Farsça'yı ise diplomatik müzakerelerde bulunacak ve meselâ Markus Aurelius'un felsefi metinlerini Latince'den Farsça'ya çevirecek kadar iyi bilirdi. Bu arada devrin Osmanlı ricâli, müellif ve tarihçileriyle de temasta olduğu görülmektedir. Melikpaşazâde Abdülkadir Bey ile tarih yazımı üzerindeki birtakım meselelerde mektuplaştığı bilinmektedir. Bununla birlikte Osmanlı tarihine dair eserinin bitirilip basılması ve ardından Fransızca'ya çevrilmesinden itibaren eser II. Mahmud'un ve Bâbü'lî'nin mâlumu olduğu halde Türkçe'ye tercümesi Mehmed Atâ Bey tarafından ancak 1911'de tamamlanıp baskıya verilmiştir. Ayrıca Osmanlı şairleri hakkındaki eserini II. Mahmud'a ithaf ve takdim etmiş, bununla ilgili olarak padişaha hitaben bir arıza göndermiş, II. Mahmud da eserin neşrinin tamamlandığı 1838'de Hammer'i "nişân-ı iftihâr" ile taltif etmiştir (Turan, *DTCFD*, XI/1, s. 157-160). Yine II. Mahmud'a hitaben gönderdiği bir başka mektubunda, filozof unvanıyla anılan Roma İmparatoru Marcus Aurelius'un Grekçe yazmış olduğu on iki kaptan müteşekkül eserini (*Les pensées: Tefekkürât*) Farsça'ya çevirip kendisine takdim ettiğini belirtmiştir (a.g.e., XVI/3-4, s. 79-82). Hammer, yaşadığı dönemin Osmanlı devlet adamlarının ilgisini ve takdirini çekmiş ve Encümen-i Dâniş'e üye seçilmişti. Onun Cevdet Paşa ile mektuplaştığı ve eseri hakkında tanıtıcı bir konferans verdiği bilinmektedir.

Viyana civarındaki mezar taşında Hammer'in Joseph ismini Yûsuf olarak kullanması, Kloster Neuburg'daki (Weidling) kabrini bir hıristiyan mezarından çok İstanbul'daki ulemâ kabirleri örneğine göre yaptırıp kitâbesinde Arapça, "Hüve'l-bâki, rahmân olan Allah'ın merhametine sığınan üç dilin mütercimi Yûsuf Hammer" ibaresini kazırtması, sonraları kızının da kendi mezarında buna benzer bir geleneği sürdürmesi, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki bir aydının Şark ile kişiliğini aydınlaştırma çabasını aksettirmektedir. Bu tutum ve tavır daha sonra diğer bazı şarkiyatçılarda da gözlenecek ve hatta Doğu araştırmalarına yönelik bazı âlimlerde yeni bir kimlik edinme çabası dahi ortaya çıkacaktır. Hammer, yaşadığı süreçte Şark'ın arşivler dışında edebî kaynak-

Hammer-Purgstall'in kendi el yazısıyla bir kitası (Fikrun wa Fann, nr. 19 [München 1972], s. 76)

يا طالب آرزى من دار اصيب
هو الطيب الذي يزي العائز
ان الطيب الذي يلك بالدار
لا من يروب الرياق تبار

O du der Mittel wider Krankheit suchst,
Der Arzt ist der, so dich hat heimgesucht
Er ist der die Gesundheit die erpfeucht,
Nicht der so Terriak mit Wasser mischt.

منه ما كتبه في سنة 1178هـ في داره في مدينة
في سنة 1178هـ في داره في مدينة
في سنة 1178هـ في داره في مدينة

larını ve yazma tarihlerini kullanmış, Avrupa arşivlerine de başvurmuştur. Metodunun eskiliği âşikâr olsa da henüz sentez halinde aşılammış yazarlardandır ve hiç şüphe yok ki Batı'da modern şarkiyat ve Türkoloji'nin öncüsü vasfına lâyıktır.

BİBLİYOGRAFYA :

J. Ph. Fallmerayer, *Politische und Kulturhistorische Aufsätze*, Leipzig 1861, s. 403; Hasan Sevımcıan, *Hammer-Purgstall und der Orient* (doktora tezi, 1955), Universität Wien; J. Fück, *Die arabischen Studien in Europa*, Leipzig 1955, s. 158-166; I. H. Solbrig, "Joseph von Hammer-Purgstall; Bibliographie", *Erstausgaben der deutschen Dichtung* (ed. G. von Wilpert), Stuttgart 1967; A. Schimmel, "Yûsuf fûn Hâmmer Purcstâl", *el-Müsteşrikûne'l-Almân* (haz. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1978, I, 27-38; a.mlf., "Ein Unbekanntes Werk Joseph von Hammer-Purgstalls", *WI*, XV/1-4 (1974), s. 129-145; Cemal Tukin, "Osmanlı Devleti ve Yabancı Bilginler", *Necatî Lugal Armağanı*, Ankara 1978, s. 711-733; Cemil Meriç, "Garaudy'den Hammer'e", *Kültürden İrfan'a*, İstanbul 1986, s. 99-107; K. Kreiser, "August Pfizmaier's Turkologische Anfaenge", *August Pfizmaier (1808-1887) und seine Bedeutung für die Ostasien Wissenschaften*, Wien 1990, s. 309-321; *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992, XIV, 264-278; Mehmed Sirâceddin, *Mecma-i Şuarâ ve Tezkire-i Üdebâ* (haz. Mehmet Arslan), Sivas 1994, hazırlayanın girişi, s. 5-9; Fuad Köprülü, "Hammer'in Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi", *Hayat*, sy. 113, Ankara 24 Ocak 1929, s. 162-163; Bekir Sıtkı Baykal, "Hammer'in Haturatı", *DTCFD*, I/1 (1942), s. 128-131; Şerafettin Turan, "Başvekalet Arşivi'nde Hammer'e Âit Vesikalar", a.e., XI/1 (1953), s. 157-160; a.mlf., "Marcus Aurelius Tercümesi Hakkında Hammer'in II. Mahmud'a Bir Mektubu", a.e., XVI/3-4 (1958), s. 79-82; Semavi Eyice, "J. von Hammer-Purgstall ve Seyahatnâmeleri", *TTK Belleten*, XLVI/183 (1983), s. 534-550; Cemil Koçak, "Hammer'in Haturaları", *TT*, VIII/43 (1987), s. 63-64; Fethi Tevetoğlu, "Hammer-Purgstall", *TA*, XVIII, 450-452.

İLBER ORTAYLI

HAMMÜDE PAŞA

(ö. 1229/1814)

1782-1814 yılları arasında
Tunus valiliği yapan,
Hüseynî ailesine mensup
Osmanlı beyi
(bk. HÜSEYNİLER).

HAMMÜDE PAŞA CAMİİ ve TÜRBESİ

Tunus'ta
XVII. yüzyılda yapılmış cami
ve türbe.

Zeytûne Camii'nin kuzeyinde Sîdî Ahmed b. Arûs Zâviyesi'ne bitişik olarak inşa edilen Hammûde Paşa Camii kuzeyden Kasba, batıdan Sîdî Bin Arûs sokaklarının sınırlandırdığı alanda yer almaktadır. Kitâbesi bulunmayan cami, kaynaklara göre 1655 yılında Tunus sancak beyi Hammûde Paşa el-Murâdî tarafından yaptırılmış, cami avlusunda yer alan türbe ise Türkçe ve Arapça kitâbelerine göre -Hammûde Paşa'nın vasiyeti üzerine-torunu Mehmed Paşa tarafından 1097-1098'de (1686-1687) inşa ettirilmiştir. Kitâbelerinde 1097 ve 1098 tarihlerinin ayrı ayrı belirtilmiş olması inşaatın en az iki yıl sürdüğünü göstermektedir. Caminin mimarı aslen Kurtubalı olan Muhammed Nigro'dur. Hammûde Paşa Camii, Tunus'ta Osmanlı devrinde Dayı Yûsuf Camii ile başlayan, bir köşesine sonradan türbenin eklendiği, harimi "U" şeklinde saran revaklı avlulu yapıların ilk uygulamalarından dandır.

Dar sokakların sınırlandırdığı eğimli bir araziye kûrulan camiye düz atkılı üç kapıdan girilir ve bunlardan kuzeydekinin iki yanındaki merdivenlerden avluya çıkı-